Олжабаев Бекарыс Кобланулының
«8D02304 – Филология» білім беру бағдарламасы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған
«Түркі халықтары фольклорындағы «Туған жер» концептісі»
диссертациясына

АҢДАТПА

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы. Халық танымының нәтижесі саналатын фольклорды бірнеше саланың тоғысында зерттеу диссертациялық жұмыстың өзектілігін түрлі қырынан айқындайды. Өйткені бүгінгі таңда антропоөзектік парадигманың дамуымен фольклортану саласын жаңа бағытта зерттеудің қажеттілігі туындады. «Құндылық», «Мәдени білімнің көрсеткіші» ретіндегі «концепт» ұғымы жайлы зерттеулер бұл саладағы танымдық теорияның дамуына әсер етті. Қорғауға ұсынылып отырған ғылыми зерттеу жұмысы негізінен түркі фольклорындағы «туған жер» концептісін айқындауға арналғанымен ғылымдар интеграциясының қарқынды дамуы себепті тек қана түркі фольклорының ғана емес, сонымен бірге фольклор мен топонимика, фольклор мен когнитивтік әдебиеттану, фольклор мен когнитивтік лингвистика, фольклор мен мифология салаларымен тығыз бірлікте қарастырылады. Антропоөзектік парадигманың дамуымен когнитивтік әдебиеттану танымдық теорияны әдеби аспектіде қарастыруға мүмкіндік береді.

Түркі халықтары фольклорындағы «туған жер» концептісін қарастыру барысында барлық түркі халықтарының фольклорлық шығармаларын толық қамту мүмкін емес екені белгілі. Сондықтан зерттеу обьектісіне қазақ, қырғыз, башқұрт, татар халықтарының фольклорлық шығармашылықтары алынып топонимдік фольклор, поэтикалық ономастика ұғымдары аясында талданды. Тарихи танымдары, ментальдік ұқсастықтарына байланысты басқа да түркі халықтарының фольклорлық шығармашылықтарында бой көрсететін «туған жер» концептісін осы жолмен зерттеуге болатыны сөзсіз.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Фольклорды жаңа ғылыми тенденция негізінде зерттеп-зерделеу бірнеше ғасыр бойы жинақталған ақпараттарды, ментальды болмысты айқындауға мүмкіндік береді. Осы негізде диссертациялық жұмыстың өзектілігі түркі халықтарының фольклорында көрініс беретін «туған жер» концептісін жаңа көзқараста, яғни когнитивтік әдебиеттану аясында қарастыру. Диссертациялық жұмыста негізгі ұғымдар ретінде: *фольклор, топонимдік фольклор, түркі халықтарының фольклоры, когнитивтік әдебиеттану, когнитивтік лингвистика* алынған. Аталған ұғымдарды бірлікте, тұтастықта зерттеу халқымыздың этномәдени санасында, танымында қалыптасқан «туған жер» концептісі жайлы терең ақпарат алуға мүмкіндік береді. «Туған жер» концептісі ұлттық бірегейлік, ұлттық сана, ұлттық болмыс сынды ұғымдармен айқындала түседі. Сонымен бірге фольклорлық шығармаларда «туған жер» концептісі фольклорлық концепт және көркем концепт ретінде архетиптік образдар мен мотивтер жүйесінде қарастырылады. Осыған байланысты «туған жер» концептісі барша түркі

халқына ортақ негізгі көзқарастары, ұстанымдары, әлем мен кеңістік жайлы ақпараттарды жинақтайды.

Топонимдер – жай ғана номендік атауды білдіретін географиялық нысандар атауы емес, фольклорлық туындыларда мекендік, ақпараттық, символдық, танымдық қызметтер атқаратын, өз алдына ерекше бір жүйе. Осы жүйе айналып келгенде, туған жер ұғымына келіп саяды. Өйткені «атамекен», «туған жер», «кір жуып, кіндік кескен жер», «кіндік қаны тамған жер» деген концепт мағынасындағы ой-байламдардың бәрі Отан ұғымына барып тіреледі. Қазіргі кезде біздің Отан деп атайтын негізгі концептіміз бұрын жер-су түрінде аталған. Оған Күлтегін жазуларындағы мәтіндер куә. Сонда «Жер-су» – «Отан» – «Туған жер» аталатын концептілердің бір-біріне сабақтастығы көрінеді.

Зерттеудің мақсаты. Түркі фольклорындағы «туған жер» концептісін зерттеу.

Зерттеу барысында аталған мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттерді шешу көзделді:

1. Түркі фольклоры мен топонимдік фольклор арасындағы байланыстарын қарастыру. Фольклордың бір саласы ретінде топонимдік фольклордың түркі халықтары фольклорындағы маңызына тоқталу.

2. Когнитивтік әдебиеттану, фольклортану саласындағы концепт мәселесін анықтау. «Көркем концепт» ұғымының фольклордағы маңызын айқындау. «Туған жер» концептісін түркі халықтары фольклоры аясында зерттеу.

3. Түркі фольклорындағы «туған жер» концептісінің көркемдік-когнитивтік модельдерін айқындау. Топонимдік аңыз, топонимдік әпсана, топонимдік хикаят жанрларын қарастырып, архетип, мотив ұғымдарын талдау. Сонымен бірге «туған жер» концептісінің көркемдік-когнитивтік модельдерін құрудағы архетип пен мотив ұғымдарының маңыздылығын көрсету.

4. Түркі фольклорындағы «туған жер» концептісінің ақпараттық-мағыналық өрісін айқындау. Тілдік матрицада қалыптасқан, семантикалық парадигмада анықталған мағыналық қатарларды талдау, лингвомәдени өрісін анықтау.

5. «Туған жер» концептісін концептуалды талдау әдісі арқылы әдеби-танымдық жүйедегі маңызын айқындау.

6. «Туған жер» концептісін когнитивтік әдебиеттану аясында зерттеп, талдау. Фольклортану саласының бүгінгі даму арнасын жүйелеу.

Зерттеу нысаны: қазақ, қырғыз, татар, башқұрт халықтарының фольклорындағы (қаһармандық, ғашықтық жырлар, ертегілер, аңыздар мен әпсана-хикаяттар, мақал-мәтелдер) «туған жер» концептісі.

Зерттеу пәні: түркі халықтарының фольклорында «туған жер» концептісінің көрініс табу ерекшеліктері, оның көркемдік, идеялық-мазмұндық құрылымы және фольклорлық жанрлардағы қызметі.

Зерттеу жұмысының **теориялық және әдістемелік негізі** ретінде отандық фольклортану ғылымымен қатар әлемдік әдебиеттану, фольклортану ғылымындағы теориялық, әдіснамалық жұмыстар мен ғылыми ұстанымдар басшылыққа алынды. Қазақ фольклортанушы ғалымдар С. Қасқабасов, А. Сейдімбек, Ш. Ыбыраев, Р. Бердібай, М. Мырзахметов, К. Матыжанов,

А. Пангереев, А. Әбсадықов, Ж. Әскербек, түркі фольклоры зерттеген Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, Ә. Диваев, М.Ж. Көпеев, В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, П.А. Фалев, В.М. Жирмунский, қырғыз зерттеушілері С. Закиров, Б. Кебекова, С. Кайыпов, М.Ж. Жумагулов, С. Мусаев, Г. Орозова, Ж.О. Султанова, О.М. Токтоназарова, татар зерттеушілері М.Х. Бакиров, Ф. Ахметова, Л. Мухаметзянова, А. Гаррапова, А.Р. Биктимирова, Г. Арсланова, Ф.Ф. Нуруллина, Л.М. Хусаинова, Ф.А. Надришина, С.М. Гилязутдинова, башқұрт зерттеушілері А.С. Мирбадалаева, С.А. Галин, К. Маргэн, М.М. Сагитов, Ф.А. Надршина, когнитивтік әдебиеттану бойынша М. Тернер, Р. Цур, П.К. Хоган, А. Ричардсон, С.Дж. Броннер, Е. Лозинская, А. Ахметова, А.А. Қалиева, когнитивтік лингвистика бойынша В.фон Гумбольд, А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С.А. Аскольдов-Алексеев, Н.Телия, А.Н. Приходько, В. Маслова Е.Кубряков, В.В. Колесов, Ю.С.Степанов, С.Г.Воркачев, Л.В. Миллер, В.Г. Зусман, А.П. Бабушкин, Қ. Жаманбаева, А. Салқынбай және т.б. ғалымдардың пікірлері мен көзқарастары, ғылыми еңбектері.

Зерттеу дереккөздері. Диссертациялық жұмыста түркі халықтарының фольклоры, соның ішінде түркі фольклорына ортақ ертегілер, эпикалық туындылар, топонимдік аңыздар, мақал-мәтелдер, топонимдік әпсаналар, топонимдік хикаяттар негізге алынды.

Зерттеу әдістері. Диссертациялық жұмыс барысында негізгі ғылыми әдістер: *салыстыру, талдау, саралау, жүйелеу* әдістері қолданылды. «Туған жер» концептісін талдау мақсатында: ақпараттық-мағыналық өрісін анықтауда *дефиниция лық талдау әдісі*; семантикалық парадигмасын анықтау барысында *мағыналық талдау әдісі*; концепттің модельдерін жүйелеуде *концептуалды талдау әдісі*; лингвомәдени өрісін айқындауда *лингвомәдени талдау әдісі* жүзеге асырылды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Түркі халықтары фольклорындағы «туған жер» концептісі тақырыбы тұңғыш рет зерттеліп отыр. Бұған дейін «Дала» концептісі, «Бақыт» концептісі, «Мәңгілік ел» концептісі атты әдебиеттану бағытында еңбектер болды, ал фольклортану тұрғысынан, оның ішінде түркі халықтарының фольклоры бойынша орындалған диссертация болған жоқ.

Концепт бірнеше ғылымның тоғысында анықталады. Бұрын ол когнитивті лингвистика тұрғысынан қарастырылып келсе, ғылымның қазіргі таңдағы даму деңгейінде когнитивтік әдебиеттану тұрғысынан зерттеліп, жаңа ғылыми-зерттеу арнасына айналып отыр. Диссертациялық жұмыста концепт терминімен қатар «көркем концепт», «фольклорлық концепт» ұғымдары айқындалып, айырмашылықтары ажыратылып талданады. Түркі халықтары фольклорындағы «туған жер» концептісінің когнитивтік-көркемдік модельдерін айқындауда топонимдік аңыз, топонимдік әпсана, топонимдік хикаят сынды аңыздық проза түрлері қарастырылады. Бұрын соңды түркі фольклоры аясында аталған терминдер қалыс қалып жатқан еді. Диссертациялық жұмыс барысында топонимдік фольклордың прозалық түрлері жекелей анықталып, ондағы «туған жер» концептісінің мәні мен мазмұны архетип пен мотив ұғымдары аясында талқыланады. «Туған жер» концептісінің ақпараттық-мағыналық өрісін

айқындауда сөздіктермен жұмыс, мақал-мәтелдер жан-жақты қарастырылады. Тілдік матрица ретінде мақал-мәтелдерді концепт аясында зерттеудің практикалық маңызы зор. Мақал-мәтелдерді пайдалана отырып, «туған жер» концептісінің лингвомәдени өрісі анықтық таба алады. «Туған жер» концептісін концептуалды талдау әдісі арқылы әдеби-танымдық жүйедегі маңызы айқындалды. Сайып келгенде жұмыстың басты ғылыми жаңалығы түркі халықтары фольклорында көрініс беретін «туған жер» концептісі салыстырмалы аспектіде зерттелінді. Туған жер ұғымы аясына кіретін Отан, Атамекен концептілерінің мәні мен мағынасы, олардың сакралды сипаттары, түркі халықтарының ертегі, миф, аңыз, әпсана-хикаяттарында зерттеуге алынған «туған жер» концептісі диссертациялық жұмыстың негізгі ғылыми жаңалығы.

Қорғауға ұсынылатын ғылыми тұжырымдар. Ғылыми зерттеу жұмысының нәтижесінде мынадай тұжырымдар ұсынылады:

1. Фольклорды арнайы антропоөзектік парадигмада қарастыру ұлттық болмыс, ментальдік жайынан кең ақпарат береді. Диссертациялық жұмыста «туған жер» концептісі алғаш рет түркі халықтары фольклоры аясында қарастырылды. «Туған жер» концептісінің нақты көрінісі топонимдер арқылы анықталады. Топонимдер географиялық нысанның атауын ғана білдіріп қоймай, фольклорлық шығармада төрт түрлі қызмет атқарады: *мекендік, ақпараттық, символдық, танымдық*. Сонымен бірге топонимдердің идеологиялық қызметі де бар, ол – туған жерді қорғау, сыртқы жаудан қорғану идеясы.

2. Зерттеу жұмысында «туған жер» концептісі *көркем концепт, фольклорлық концепт* ұғымдары аясында талданды. Әдебиеттану саласында танымдық теорияның біртіндеп енуімен концепт ұғымының зерттелу ауқымы да кеңеюде. Әдебиеттану саласында «көркем концепт» деңгейінде зерттеліп, талдау жүргізілсе, фольклорда «фольклорлық концепт» ұғымы қарастырылды. Осыны ескере отырып, түркі халықтарының фольклорында «туған жер» концептісі ертеден қалыптасқан түсінік деуге болады.

3. Жұмыста топонимдік фольклордың негізгі ұғымдары: топонимдік аңыз, топонимдік әпсана, топонимдік хикаят жекелей айқындалды. Сонымен бірге аталған үш термин негізінде «туған жер» концептісі архетип, мотив ұғымдары аясында қарастырылды. Зерттеу барысында «кие тұту» мотиві туған жерге деген сакральды қатынасты білдірсе, «кенже бала» концептісі туған жерді кенже баланың қорғау жайын қарастырып, мифтік дүниетанаммен, мифтік сюжеттермен байланыстылығы айқындалды. Зерттеу барысында «туған жер» концептісінің көркемдік-когнитивтік модельді құрудағы архетип пен мотив ұғымдары маңызды қызмет атқарады. Архетип пен мотив ұғымдары арқылы когнитивтік әдебиеттануда қалыптасқан түркі халықтарына тән әлеуметтік, рухани тәжірибелер нәтижесі мифологиямен байланысты.

4. Фольклордағы «туған жер» концептісінің ақпараттық-мағыналық өрісін талдау нәтижесінде анықталғаны қазақ, қырғыз, татар, башқұрт халықтарының танымындағы тұрақталған көзқарастардың көрінісі. Осыған сәйкес, түркі халықтарының «туған жер» жайлы мақал-мәтелдері жинақталып, мағыналық топтарға ажыратылды. Тілдік матрицаға түскен, жинақталған мақал-мәтелдерді

талдау барысында «туған жер» концептісінің лингвомәдени өрісі ұлттық танымммен, дүниетанымммен байланысты екендігі назарға алынды.

5. Зерттеу барысында түркі фольлорындағы ұлттық концептуалды жүйедегі негізгі ұғымдар анықталды: ұлттық таным, ментальды болмыс, менталитет мәселелері. Диссертациялық жұмыста қазақ, қырғыз, башқұрт, татар халықтары фольклорындағы «туған жер» концептісі топонимдік фольклор аясында талданып, айқындалды. Түркі фольклорындағы «туған жер» концептісі жайлы концептуалды талдау нәтижесінде ұлттық бірегейлік, ұлттық құндылық, дүниетаным мәселелері негізге алынды.

6. Түркі фольклоры – когнитивтік әдебиеттану теориясындағы жаңа антропоөзектік парадигмада анықталатын үлкен бағыттардың бірі. Барша түркі халықтарына ортақ мәдени тәжірибелер, рухани мәдениет көріністері, әлем жайлы мифологиялық түсініктер бір тұтастықта зерттеу когнитивтік әдебиеттану аясында жүзеге асады. Фольклор мен мифологияның байланысы түркі халқының алтын бесігі «Өтүкен» топонимі негізінде мифологиялық мекен ғана емес, вербалды санадағы атау деп те анықталды. Осылайша, топоним ретінде әрі «туған жер» концептісі аясында мифологиялық санадағы құтты қоныс механизмі утопиялық мекенге айналады.

Ғылыми жұмыстың теориялық маңыздылығы.

Зерттеу нәтижелері әлемдік әдебиеттану, фольклортану, когнитивтік әдебиеттану теориясының дамуына үлес қосады. Бірнеше саланың тоғысында анықталған «туған жер» концептісі топонимдік фольклор ауқымын кеңейтіп, қазақ, қырғыз, татар, башқұрт фольклорына ортақ архетиптер мен мотивтер аясында талданды. «Туған жер» концептісі арқылы фольклорда көрініс табатын ұлттық мәдени кодтар, этномәдени дүниетаным және ұжымдық сананың ерекшеліктері зерделеніп, ғылыми қауымдастыққа жаңа түсініктер ұсынады. Бұл зерттеудің нәтижелері ғылымда жаңа тұжырымдамалар мен әдіснамалық тәсілдерді енгізуге жол ашады.

Ғылыми жұмыстың практикалық маңызы. Диссертациялық жұмыстың нәтижелерін фольклор, түркі фольклоры, топонимдік фольклор, фольклористика салаларымен байланысты ғылыми курстарында пайдалануға болады.

Зерттеудің жарияланымы мен мақұлдануы. Диссертацияның негізгі бөлімдері бойынша 8 мақала жарияланды. Оның ішінде Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған басылымдарда – 5 мақала. Халықаралық конференция материалдарының жинақтарында – 3 мақала. Халықаралық ғылыми конференцияда 3 баяндама жасалды.

Зерттеу жұмысының құрылымы мен көлемі. Диссертация жұмысы кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Ғылыми жұмыстың жалпы көлемі 137 бетті құрайды.